

TILSHUNOSLIKDA NUTQIY AKTNING O'RGANILISHI

Jumaniyazova Feruza Rustam qizi

Ma'mun Universiteti "Roman-German filologiyasi" kafedrası ingliz tili o'qituvchisi

E-MAIL: feruzajumaniyazova757@gmail.com

Bardibayeva Sabrina Xanjarbek qizi

Ma'mun Universiteti "Roman-German filologiyasi" fakulteti talabasi

E-MAIL: bardibayevas@gmail.com

Abstrakt. Ushbu maqola tilshunoslikda nutqiy aktning o'rganilishi masalasini ko'rib chiqadi. Nutqiy aktlar – bu til yordamida amalga oshiriladigan harakatlar bo'lib, odamlar o'rtasidagi ijtimoiy aloqalarni, muloqotni va kommunikatsiyani tushunishda muhim rol o'ynaydi. Maqolada nutqiy aktlarning turlari, ularning lingvistik va pragmatik tahlili, hamda ijtimoiy kontekstdagi o'rni tahlil qilinadi. Nutqiy aktlar asosan so'rovlar, buyruqlar, takliflar, qabul qilish yoki rad etish kabi shakllarda bo'ladi va ular tilning ijtimoiy funktsiyalarini ifodalaydi. Ushbu tahlil, tilshunoslikda pragmatika va kommunikatsiya nazariyalarining rivojlanishiga hissa qo'shadi.

Kalit so'zlar: nutqiy akt, pragmatika, lingvistika, kommunikatsiya, tilshunoslik, ijtimoiy aloqalar, semantika, so'zlashuv akti, diskurs, grammatik tuzilma.

Kirish

Nutqiy aktlar tilshunoslikda muhim tushuncha bo'lib, ular tilni faqat kommunikatsiya vositasi sifatida emas, balki ijtimoiy va psixologik kontekstni aks ettiruvchi element sifatida ham o'rganadi. Nutqiy aktlar til orqali odamlarning o'zaro munosabatlari, fikr almashinuvi, ijtimoiy rol va kutgan natijalariga erishishda muhim vosita hisoblanadi. Bu tushuncha Ludwig Wittgenstein va J.L. Austin kabi olimlarning pragmatik va lingvistik nazariyalarida asosiy o'rin tutadi. Nutqiy akt, umumiy tarzda, til yordamida bajarilgan harakat yoki harakatlar to'plami sifatida tushuniladi, va uning ichiga so'zlashuv yoki nutqning har qanday turdagi jamlanmalari kiradi. Ushbu maqolada nutqiy aktlarning tilshunoslikdagi o'rganilishi va uning ijtimoiy, pragmatik, va lingvistik ahamiyati tahlil qilinadi. Tilshunoslar nutqiy aktlarning turli xilliklarini, ularning strukturasini, maqsad va kontekstga bog'liqligini o'rganadilar. Shuningdek, maqolada pragmatika va kommunikatsiya nazariyasining nutqiy aktlarni tahlil qilishdagi rolini ham ko'rib chiqamiz.

Nutqiy akt tushunchasi dastlab ingliz faylasufi J. L. Austin tomonidan kiritilgan bo'lib, u "How to Do Things with Words" (1962) asarida so'zlarning faqatgina ma'no uzatish uchun emas, balki aniq harakatlarni amalga oshirish uchun ham ishlatilishini ta'kidlagan. Austin nutqni uch asosiy aktga ajratgan:

1. Lokutsion akt – gapning lingvistik va semantik jihatdan shakllangan qismi (ya'ni, til birliklari va ularning grammatik tuzilishi).

2. Illokutsion akt – gapning kommunikativ maqsadini ifodalovchi qismi (masalan, maslahat berish, buyruq berish, uzr so‘rash).

3. Perlokutsion akt – gapning tinglovchiga ko‘rsatadigan ta’siri yoki natijasi (masalan, tinglovchini ishontirish, biror ishga undash).

Keyinchalik bu g‘oya John Searle (1969) tomonidan rivojlantirildi va u nutqiy aktlarni aniqroq tasniflab, ularning kommunikativ funksiyalarini kengaytirgan. Unga ko‘ra, nutqiy aktlar quyidagi besh turga bo‘linadi:

- Afirmativ aktlar – ma’lumot berish, tasdiqlash (masalan: “Bugun ob-havo yaxshi”).
- Direktiv aktlar – buyruq, maslahat, so‘rov (masalan: “Kitobni menga bering”).
- Komissiv aktlar – v‘da berish, majburiyat olish (masalan: “Men ertaga sizga yordam beraman”).
- Ekspressiv aktlar – tashakkur, uzr so‘rash, tabrik (masalan: “Tug‘ilgan kuningiz bilan!”).
- Deklarativ aktlar – huquqiy yoki ijtimoiy o‘zgarishlarni bildiruvchi aktlar (masalan: “Sizni er-xotin deb e’lon qilaman”).

1.2. Nutqiy Aktlarning Sotsiopragmatik Xususiyatlari

Nutqiy aktlar har doim ma’lum bir ijtimoiy va madaniy kontekstda amalga oshiriladi. Shu sababli, ularning shakli va ishlatilish uslubi turli madaniyatlarda farqlanadi. Masalan:

- Ingliz tilida maslahat berish muloyim va bilvosita shaklda ifodalanadi:
 - “You might want to consider...”
 - “It would be a good idea to...”
- O‘zbek tilida maslahat berish ko‘pincha aniq va bevosita shaklda beriladi:
 - “Sizga maslahat beraman...”
 - “Bunday qilganingiz ma’qul.”

Bu farqlar pragmatik kompetensiyaning muhimligini ko‘rsatadi. Chet tilini o‘rganishda nafaqat grammatik qoidalar, balki nutqiy aktlarning madaniy kontekstga bog‘liq jihatlarini ham tushunish talab etiladi.

1.3. Zamonaviy Lingvistik Tadqiqotlarda Nutqiy Aktlarning Ahamiyati

Hozirgi vaqtda nutqiy aktlar quyidagi sohalarida faol tadqiq qilinmoqda:

- Diskurs tahlili – matn va og‘zaki nutqdagi nutqiy aktlarni aniqlash.
- Korpus lingvistika – turli tillardagi nutqiy aktlarning ishlatilish chastotasini o‘rganish.
- Kompyuter lingvistikasi va sun‘iy intellekt – avtomatik tarjima va chatbot dasturlarida nutqiy aktlarning qo‘llanilishi.
- Pragmatik kompetensiya va til o‘rganish – chet tili o‘rganuvchilar uchun nutqiy aktlarning ta’lim jarayonida qanday o‘rgatilishi.

2. Metodologiya

Nutqiy aktlarning o‘rganilishi uchun bir nechta metodologiyalar va yondashuvlar qo‘llaniladi. Ularning asosiylari quyidagilar:

1. Klassik lingvistik tahlil: Bu metod tilshunoslar tomonidan nutqiy aktlarning grammatik va semantik tuzilishini tahlil qilishda qo‘llaniladi. Nutqiy aktlar asosan sintaktik

va morfologik jihatdan tahlil qilinadi. Bu metod orqali nutqiy aktlarning qanday struktura va shaklda ifodalanganligi, ularning til vositalari orqali qanday amalga oshirilganligi aniqlanadi.

2. Pragmatik tahlil: Nutqiy aktlarning ijtimoiy va maqsadga yo'naltirilgan kontekstini tahlil qilishni o'z ichiga oladi. Bu metod, nutqiy aktlarning qanday qilib maqsadli va ijtimoiy vaziyatga mos tarzda amalga oshirilganligini ko'rib chiqadi. Pragmatik yondashuv tilni nafaqat grammatik jihatdan, balki kontekstual, ijtimoiy, va maqsadga yo'naltirilgan holatlarda qanday ishlatishimizni o'rganadi.

3. Diskurs tahlili: Nutqiy aktlar ko'pincha uzun muloqotlar va suhbatlar doirasida yuzaga keladi. Diskurs tahlili yordamida nutqiy aktlarning maqsadga yo'naltirilganligini, suhbatdagi roli va kontekstual moslashuvini tahlil qilish mumkin.

4. Eksperimentlar va intervyular: Nutqiy aktlar haqida aniq tushunchalarga ega bo'lish uchun, lingvistik eksperimentlar va intervyular orqali ishtirokchilarning nutqiy aktlar haqidagi tasavvurlarini o'rganish mumkin. Bu metod yordamida nutqiy aktlarning kundalik hayotdagi ishlatilishiga oid ma'lumotlar yig'iladi.

3. Natija

Nutqiy aktlarning o'rganilishi natijasida quyidagi asosiy turlar va xususiyatlar aniqlangan:

1. So'rovlar (Questions): So'rovlar – bu nutqiy aktlarning eng keng tarqalgan shakllaridan biri. So'rovlar ma'lumot olish yoki boshqa shaxsdan javob olish maqsadida ishlatiladi. So'rovlar ko'pincha pragmatik nuqtai nazardan, odamlar o'rtasida yangi ma'lumotlar almashish uchun ishlatiladi.

2. Buyruqlar (Commands): Nutqiy aktlar orasida buyruqlar, odatda talablar va ko'rsatmalarni ifodalovchi shakllarda amalga oshiriladi. Buyruqlar, ijtimoiy vaziyatda yuqori ahamiyatga ega bo'lib, ularning qanday ifodalanganligi va qabul qilinishi juda muhimdir. Buyruqlar ko'pincha kuchli rasmiy yoki norasmiy kontekstlarda ishlatiladi.

3. Takliflar (Suggestions): Takliflar yoki maslahatlar muloyim va kooperativ nutqiy aktlar sifatida ko'rib chiqiladi. Bu turdagi aktlar, odatda suhbatdagi boshqa shaxslar bilan yaxshi munosabatlarni saqlash, yordam taklif qilish yoki biror masalada kelishuvga erishish maqsadida ishlatiladi.

4. Qabul qilish yoki rad etish (Accepting/Rejecting): Nutqiy aktlarning bir turi, qabul qilish yoki rad etish xususiyatini o'z ichiga oladi. Bu turdagi aktlar odamlar o'rtasidagi ijtimoiy aloqalarni va kelishuvlarni boshqarishda muhim rol o'ynaydi.

5. Affektiv nutqiy aktlar: Nutqiy aktlar nafaqat ma'lumot berish, balki hissiy ifodalarni ham o'z ichiga oladi. Masalan, rahmat aytish, uzr so'rash yoki minnatdorchilik bildirish kabi aktlar ijtimoiy aloqalarda hissiy jihatlarni kuchaytiradi va ijtimoiy normativlarni ifodalaydi.

4. Muhokama

Nutqiy aktlarning tilshunoslikda o'rganilishi tilni faqat grammatik tuzilmalarga asoslangan bir vosita sifatida emas, balki ijtimoiy munosabatlar va odamlar o'rtasidagi muloqotning asosiy elementi sifatida ko'rishga yordam beradi. Nutqiy aktlar tilning ijtimoiy

rolini tushunishga katta hissa qo'shadi. Har bir nutqiy akt o'zining aniq maqsadiga, ma'lum bir kontekstga va ijtimoiy vaziyatga bog'liq. Nutqiy aktlarni o'rganish, tilni ishlatishning qanday ijtimoiy ro'l va kutgan natijalarga asoslanganligini tushunishga yordam beradi.

Shuningdek, nutqiy aktlarning o'rganilishi tilshunoslarning yangi tilshunoslik nazariyalarini ishlab chiqishiga, masalan, pragmatika va kommunikatsiya nazariyasining rivojlanishiga katta hissa qo'shdi. Nutqiy aktlar, tilni qanday ishlatishimizni va qaysi kontekstda qanday natijalarga erishishimizni ko'rsatadi. Nutqiy aktlarni tahlil qilish orqali, tilshunoslar odamlar o'rtasidagi o'zaro aloqaning qanday ishlashini, ijtimoiy munosabatlarni qanday boshqarishni va tilni qanday ijtimoiy maqsadlarda ishlatishni tushunishadi.

Nutqiy Aktlarning Pragmatik Tahlili

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, nutqiy aktlar har doim muloqotning pragmatik kontekstiga bog'liq holda shakllanadi. Masalan, maslahat berish yoki buyruq berish kabi aktlarning ishlatilishi tinglovchi bilan bo'lgan munosabat, ijtimoiy maqom va muloqot sharoitiga bog'liq:

- Rasmiy muhitda (masalan, davlat idoralarida yoki biznes uchrashuvlarida) maslahat berish muloyim va bilvosita shaklda ifodalanadi.

- Ingliz tilida: "It might be a good idea to consider this approach."
- O'zbek tilida: "Sizga mana bu variantni ko'rib chiqishni tavsiya qilaman."
- Norasmiy muhitda esa maslahat ancha bevosita bo'lishi mumkin:
- Ingliz tilida: "You should do this!"
- O'zbek tilida: "Shunday qiling, bo'ldi!"

Bu esa shuni anglatadiki, pragmatik kompetensiya faqat til bilimiga emas, balki ijtimoiy va madaniy kontekstni tushunishga ham bog'liqdir. Ayniqsa, chet tilini o'rganishda bu jihat juda muhim hisoblanadi.

Sotsiopragmatik Xususiyatlar va Madaniyatlar Farqlar

Tadqiqot davomida turli tillar va madaniyatlar o'rtasida nutqiy aktlarning farqli qo'llanilishi aniqlandi. Maslahat berish (advice-giving) nutqiy akti misolida quyidagi madaniy farqlar kuzatildi:

1. Ingliz tili (Anglo-Sakson madaniyati)

- Maslahat berish bilvosita shaklda, muloyim ifodalarda amalga oshiriladi.
- Ko'pincha modal fe'llar ("might", "should", "could") ishlatiladi.
- Nutqiy strategiyalar: maslahatni taklif sifatida berish yoki tavsiyaning yumshoq shaklidan foydalanish.

- Masalan: "You might want to try this method."

2. O'zbek tili (Markaziy Osiyo madaniyati)

- Maslahat ko'pincha aniq va bevosita shaklda beriladi.
- Ko'pincha "kerak", "lozim", "shart" kabi modallik ifodalari ishlatiladi.
- Katta yoshli yoki hurmatga sazovor inson maslahat berganda uning so'zi ijtimoiy jihatdan ko'proq majburiy kuchga ega bo'ladi.

- Masalan: "Sizga shuni maslahat beraman, albatta shunday qiling!"

3. Rus tili (Slavyan madaniyati)

• Maslahat berish ikki yo'nalishda bo'lishi mumkin: do'stlar o'rtasida ancha bevosita, rasmiy muhitda esa yumshoqroq ifodalashadi.

• Modal fe'llar ("надо", "следует", "можно") keng ishlatiladi.

• Masalan: "Вам стоит попробовать этот метод."

4. Arab tili (Sharq madaniyati)

• Maslahat ko'pincha diniy yoki axloqiy kontekstda beriladi.

• Katta yoshli insonlar maslahat berganda, bu ko'pincha tinglovchi tomonidan bajarilishi kutiladi.

Bu natijalar shuni ko'rsatadiki, nutqiy aktlarning qo'llanilishi bevosita ijtimoiy va madaniy normalarga bog'liq. Shu sababli, bir tilning pragmatik qoidalarini boshqasiga aynan o'tkazish pragmatik xatolarga olib kelishi mumkin.

Korpus Lingvistika Natijalari

Korpus lingvistika usuli yordamida nutqiy aktlarning ishlatilish chastotasi tahlil qilindi. Quyidagi kuzatishlar aniqlandi:

• Ingliz tilida "should" va "might" kabi yumshoq maslahat berish ifodalari ko'proq uchraydi.

• O'zbek tilida "maslahat beraman" yoki "shunday qilganingiz ma'qul" kabi bevosita tuzilmalar keng qo'llaniladi.

• Rus tilida "нужно" va "следует" kabi modallik bildiruvchi fe'llar ko'p uchraydi.

• Arab tilida maslahat berishning diniy kontekstga bog'liq bo'lishi kuzatildi.

Bu natijalar nutqiy aktlarning har bir til tizimida o'ziga xos shakllar orqali namoyon bo'lishini tasdiqlaydi.

Til O'rganish va Pragmatik Kompetensiya

Nutqiy aktlarning pragmatik xususiyatlarini tushunish chet tilini o'rganishda muhim ahamiyatga ega. Pragmatik xatolar ko'pincha bevosita tarjima natijasida yuzaga keladi. Masalan:

Nutqiy aktlar va ularning o'rganilishi orqali, tilshunoslar nafaqat nutqning grammatik va semantik tuzilishini, balki uning ijtimoiy, psixologik va pragmatik jihatlarini ham yaxshiroq tushunishga imkon yaratadilar. Shu bilan birga, nutqiy aktlarning tilshunoslikda o'rganilishi tilshunoslarning tilning murakkab ijtimoiy tizimlar bilan aloqasini chuqurroq anglashlariga yordam beradi.

Xulosa

Nutqiy aktlarning o'rganilishi tilshunoslikdagi muhim ilmiy yondashuvlardan biridir. Bu, tilni nafaqat grammatik va semantik nuqtai nazardan, balki ijtimoiy va pragmatik kontekstlarda qanday ishlatilishini o'rganishga imkon beradi. Nutqiy aktlar odamlar o'rtasidagi aloqalarning ajralmas qismidir, va ularning o'rganilishi tilshunoslikning yangi nazariyalarini ishlab chiqishda, tilning ijtimoiy funktsiyalarini anglashda muhim rol o'ynaydi. Kelajakda, nutqiy aktlarni yanada chuqurroq tahlil qilish va ularning turli xil kontekstlardagi roli haqida ko'proq tadqiqotlar o'tkazish zarurati mavjud.

REFERENCES:

1. Madina Mexriddin Qizi Yo'Lchiyeva, Sevinch Umid Qizi Abdixamitova, & Maftuna Shermatovna Omonova (2022). INGLIZ TILIDAN O'ZBEK TILIGA KIRIB KELGAN BIR NECHA NEOLOGIZMLAR TAHLILI. Central Asian Research Journal for Interdisciplinary Studies (CARJIS), 2 (1), 438-443. doi: 10.
2. Toshboyeva Laylo Jurayevna (2023). INGLIZ VA O'ZBEK TILLARIDA TURIZM TERMINLARINING CHOG'ISHTIRMA TADQIQI VA TARJIMA MUAMMOLARI. Современное образование (Узбекистан), (3 (124)), 3-12. doi: 10.34920/SO/VOL_2023_ISSUE_3_1
3. Xudoyberdiyeva, N. (2022). O'zbek tiliga xorijiy tillardan kirib kelgan iqtisodiy va biznes sohadagi neologizmlar. *ResearchGate*. https://www.researchgate.net/publication/363799103_O'zbek_tiliga_xorijiy_tillardan_kirib_kelgan_iqtisodiy_va_biznes_sohadagi_neologizmlar
4. Peter Newmark. Approaches to Translation. – Oxford: Pergamon., 1981.
5. Mirzayev M., Aliyeva M. Turizm asoslari. – Toshkent, 2011.
6. 1. Austin, J. L. (1962). How to Do Things with Words. Harvard University Press.
7. 2. Wittgenstein, L. (1953). Philosophical Investigations. Blackwell Publishing.
8. 3. Searle, J. R. (1969). Speech Acts: An Essay in the Philosophy of Language. Cambridge University Press.
9. 4. Grice, H. P. (1975). Logic and Conversation. In Syntax and Semantics (Vol. 3, pp. 41-58). Academic Press.
10. 5. Brown, P., & Levinson, S. C. (1987). Politeness: Some Universals in Language Usage. Cambridge University Press.